

**Нуров Мархаббат Мешитбековичтің «Қазақстандағы
зайырлылық пен діндарлық арақатынасын талдау» атты
«6D050200 – Саясаттану» мамандығы бойынша «философия докторы»
(PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияға
АҢДАТПА**

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Ұсынылған зерттеудің өзектілігі бірнеше жағдайларға байланысты: біріншіден, мемлекеттің, қоғамның және діннің өзара іс-қимылының қазіргі саяси және әлеуметтік-мәдени контексттерінің ерекшеліктері; екіншіден, поликонфессиялық қоғамда діни қажеттіліктерді іске асыру үшін жағдай жасаудың кепілі ретінде елдегі саяси және әлеуметтік қатынастарды реттеудегі зайырлылықтың ғылыми дискурсын интериоризациялау.

Дәстүрлі институттардың зайырлылыққа деген тұрақты тенденциясы қазіргі өркениеттердің ықпалына тап болған көптеген қоғамдардың ерекшелігі болып табылады. Олардың этникалық шығу тегі, географиялық орналасуы, тарихи дамуы және саясат жағдайы әртүрлі болғанымен, олардың арасында болып жатқан өзгерістер ауқымы мен қарқындылығымен ерекшеленеді. Соған қарамастан, олардың әлеуметтік өзгерістер тәжірибесіндегі белгілі бір ұқсастықтарды атап өтуге болмайды: саяси-әлеуметтік және мәдени-рухани эволюция барысында адамзаттың көп бөлігі зайырлылық шеңберінде өз дамуын құрады. Оның үстіне әлеуметтік тұрақтылық пен ұлтаралық қарым-қатынастардың зайырлы мемлекеттегі қалыптастыру барысындағы дін ықпалының маңыздылығын жоққа шығару мүмкін емес. Қазақстан азаматтарының діни дүниетанымы тәуелсіздік алғаннан бері өзгеруде және бұл жағдай, атап айтқанда, ел дамуының қазіргі кезеңіндегі зайырлылық пен діндарлықтың арақатынасы терең талдауды, атап айтқанда саясаттанулық зерттеуді қажет етеді.

Зерттеу мақсаты: Қазақстандағы зайырлылықтың дамуының негізділігіне саясаттанулық талдау жасау және олардың даму факторларының арақатынасында діндарлықтың мәні мен әртүрлі формаларының тұжырымдамасын, негізгі қайшылықтары мен тенденцияларын анықтау.

Диссертацияның гипотезасы: *Жалпы гипотеза:* қоғамның қазіргі діндарлығы қазақстандық қоғамда әрекет ететін мега-макро-микро тенденциялардың шарты мен нәтижесі болып табылады және мәдени-саяси өмірдің зайырлануы мен жаһандануын көрсететін нысандарда көрінеді деп болжанады. Сонымен қатар, азаматтар діндарлығының өсу динамикасындағы қайшылықтар жеке, топтық, ұлттық, этникалық және қоғамдық өзін-өзі тануда жүзеге асырылады, діни және діни емес қызмет барысында білім беру, саясат, мәдениет салаларында туыстық қатынастарда көрінеді. *Жеке гипотезалар:* (1) Қазақстандағы зайырлылық (секуляризация процесі) батыстық (еуропалық) үлгімен тығыз байланысты деп болжанады; (2) қазақстандықтардың көпшілігі өздерін исламмен сәйкестендіреді; (3) рухани жаңарумен келген мұсылман құндылықтары азаматтардың діндарлығын арттыруға ықпал етеді; (4) секуляризация процесі өз кезегінде діни салаға елеулі әсер етеді, оны, мысалы,

діни бірлестіктердің жүйелік және құрылымдық өзгерістерінен және т. б. байқауға болады.

Зерттеу жұмысының нысаны. Қоғамдық-саяси дамудың қазіргі процестеріндегі діндарлық пен зайырлылықтың мәні.

Диссертациялық зерттеудің пәні. Қазақстанда діндарлықтың көріну ерекшеліктері және зайырлылық саясатының жүзеге асуы.

Зерттеу міндеттері:

– зайырлылық пен діндарлықтың түсінігін, мәні мен тарихи дамуын және оның қалыптасуының саяси алғышарттарын ашу;

– зайырлылық пен діндарлықты зерттеудің әдіснамалық негіздерін зерттеу;

– зайырлылық пен діндарлықтың қазіргі саяси процестерге әсерін анықтау;

– Кеңес кезеңдегі, сондай-ақ Алашорда бағдарламаларындағы зайырлылық пен діндарлықтың арақатынасы үлгілерінің ерекшеліктерін қарастыру;

– қазіргі қазақстандық қоғамда діндарлықтың көріну дәрежесіне әлеуметтік зерттеу жүргізу және зайырлылықтың ерекшеліктерін талдау;

– зайырлы саясатты іске асыру нәтижелерін және оның қазақстандық қоғамның дамуына әсерін анықтау.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері. Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі секуляризация теориялары мен парадигмаларының тұжырымдамалық ережелері, құрылымдық және функционалдық тәсіл, дін әлеуметтануындағы халықтың діндарлығын зерттеудің әдіснамалық дискурсы болып табылады. Жұмыста саясаттану, әлеуметтану және тарихи, мәдени, философиялық әдістер мен тәсілдер арқылы зайырлылық процесі мен діндарлық мәселесін зерттеуге мүмкіндік беретін пәнаралық принцип қолданылады. Қазақстандықтардың діндарлық дәрежесін анықтау мақсатында компенсаторлық теория аясында әлеуметтанулық талдау әдіснамасы (сауалнама) пайданылды. Елдегі діни ұйымдардың қызметін реттейтін заңдар мен нормативтік құқықтық актілерді және мемлекеттік саясат саласындағы зайырлылық қағидаттарын бекітетін құжаттар құжаттық әдіс арқылы талданды. Кеңес өкіметінің дін саласындағы саясатын сипаттайтын архивтік құжаттарды синтездеу әдісін қолдану архивтік құжаттардан, ғылыми еңбектерден және кеңестік кезеңдегі діни саясаттың қалыптасуы мен дамуы, мәні мен мазмұны туралы құжаттар жинағынан алынған деректерді жіктеуге, біріктіруге және топтастыруға ықпал етті.

Жұмыстың эмпирикалық базасы Қазақстан гуманитарлық-саяси конъюнктура орталығының қолдауымен автор жүргізген халықтың діндарлық көрсеткіштерін анықтауға бағытталған екі әлеуметтік зерттеу материалдарына негізделеді. Сауалнама (онлайн форматта www.surveo.com платформасында) екі кезеңде жүргізілді:

1. 2019 жылдың ақпан-наурыз айларында сандық сауалнама жүргізу, бұл кезеңде 17 мен 68 жас аралығындағы 1387 респондент қатысты (толық аяқталған 800 сауалнама талданды).

2. 2021 жылдың ақпан-наурыз айларында аралас үлгіні қолдана отырып, сандық сауалнама жүргізу. Екінші кезеңде Қазақстанның 18 ірі қаласынан 475 респондент іріктелді. Сауалнама нәтижелерін талдау кезінде IBM SPSS Statistics 26 бағдарламасы қолданылды.

Зерттеудің **дереккөздік базасын** мұрағат қорларының материалдары құрайды (ҚР Президенті Әкімшілігі, ҚР Мәдениет және спорт министрлігі мұрағат істері және құжаттаманы басқару комитетінің «Орталық мемлекеттік мұрағаты»), құжаттар жинақтары, съездердің қарарлары мен қаулылары, ҚР мемлекеттік заңнамасының актілері, статистикалық материалдар, отандық және шетелдік авторлардың ғылыми еңбектері, мерзімді ғылыми басылым материалдары, интернет-ресурстар, мемуарлық еңбектер, анықтамалық сипаттағы материалдар мен энциклопедиялар, сондай-ақ, 2019-2021 жылдар аралығындағы сауалнама барысында алынған автордың жеке далалық зерттеулері құрайды.

Қорғауға ұсынылатын негізгі қағидалар (дәлелденген ғылыми болжамдар және жаңа білім болып табылатын басқа да тұжырымдар):

1. Зайырлылықты қоғамдағы дін мен діндарлықтың құлдырауына алып келетін бір бағытты процесс ретінде емес, діннің, діни институттардың қоғамдағы жағдайын өзгертудің, халықтың діни дүниетанымындағы өзгерістердің сызықты емес процесі деп түсіну керек. Зайырлылық процесі діннің өзінде, діни басқару жүйесінде өзгерістер тудырады, бірақ бұл процестер қайтымды және белгілі бір құндылықтар мен көзқарастарды қолдайтын саяси институттар мен топтардың белсенділігіне байланысты.

2. Діндарлық әлеуметтік-философиялық категория ретінде жеке және әлеуметтік сананың, өмір салтының, адамның бүкіл болмысының жай-күйін көрсетеді, ол «жоғары күштерге» сенім арқылы трансцендентті де, нақты да, оның қызмет формалары арасындағы байланыс ретінде әрекет етеді; бұл оның қызмет формалары арасындағы делдалдық байланыс, осы идеялардың, бейнелердің, мотивтердің адамдардың санасы мен мінез-құлқындағы байланыс дәрежесін білдіреді. Діндарлық діни сенімді – субъектілер мен қарым-қатынас деңгейлерінің қатынастарын тереңірек сипаттауға мүмкіндік береді. Діндарлық құбылысының мәні, мазмұны мен формалары тарихи жинақталған, жеке сана мен іс-әрекетте орын алатын, әлеуметтік дамудың нақты қасиеттері мен заңдылықтарының жиынтығын көрсетеді. Бұл діндарлықтың мазмұны мен формаларын зерттеудің ұтымды әдістерін қолдануға негіз береді. Жоғары білімі бар және діндарлық деңгейі төмен қала тұрғындарының иррационалды практикаларға жүгіну көрсеткіштері жоғары көрсеткіштерді көрсетеді.

3. Қазақстандағы зайырлылықтың өзіндік ерекшеліктері мен даму тенденциялары бар және қоғамның жаһандану және модернизациялық процестерімен айқындалады, олар өзара байланысты және бір-біріне параллель жүреді. Зайырлылық пен жаһандану негізінен қазақ қоғамында құрылған зайырлы еуропалық және батыстық білім беру жүйесіне байланысты болды және, ең алдымен, азаматтардың белгілі дәрежеде жоғары білімі бар бөлігінде өтті. Қазақстан қоғамының діндарлығының дамуының қазіргі кезеңінің ерекшеліктеріне: діни белсенділіктің сандық көрсеткіштерінің өсуі; дәстүрлі

діни ұйымдардың саяси ұстанымдарының нығаюы; басқа діни ұйымдардың сандық өсуінің баяулауы және Қазақстан үшін дәстүрлі ислам дінінің ішкі нығаюы; діндарлықтың сыртқы, салттық жағын көрсету және т.б. жатады.

4. Діндарлық оның құрылымдық элементтерінің табиғатын зерттеуге бағытталған әдістер арқылы келесі көріністерде зерттелді: діни сана конфессияларды, жеке және бұқаралық сана деңгейіндегі негізгі идеялар мен көңіл-күйлерді талдау арқылы, сондай-ақ мүмкіндіктерді талдау арқылы анықталған мінез-құлық формаларының негізі болып табылады. Алынған мәліметтерге сәйкес, азаматтардың діндарлығына білім мен оның деңгейлері әсер етеді. Қала тұрғындары арасында діндарлықтың институционалды емес түріне – оккультизмге 10,9% сенеді, ал жоқтан гөрі иә деп сенетіндерді ескере отырып, бұл үлес 37,0%-ға дейін артады. Біз күткендей, білім неғұрлым жоғары болса, діндарлық соғұрлым төмен болады: егер орта білімі бар азаматтар арасында институционалды емес діндарлықтың басқа түрлеріне қандай да бір түрде сенетіндердің үлесі 45,9%-ға жетсе, ал жоғары білімі бар азаматтар арасында оның үлесі 34,6%. 35-50 жас аралығындағы жоғары білімі бар Қазақстан қалалары тұрғындарының үштен бірінен астамы оккульттік білімдерге толық немесе көп жағдайда сенеді.

5. Ғылыми әдебиеттерде модернизация әрдайым діндарлық пен зайырлылықтың жоғалуымен бірге жүреді деген тезис аксиома ретінде беріледі. Сонымен бірге, жағдай соншалықты қарапайым және біркелкі емес: қазіргі әлемде зайырлылықтың төмендеуі де, дінге деген қызығушылықтың артуы, сондай-ақ фундаментализмнен бастап жаңа нанымдарға дейінгі әртүрлі нұсқалардағы айқын тенденциялар бар. Діни көзқарастар саяси идеологиялармен алмастырылмады. Діндердің түсіндірілуі мен мойындалуы көбінесе, белгілі бір қоғамдардың саяси мәдениетімен, олардың өзіндік ерекшеліктерімен, тарихи мифологиясымен, дәстүрлерімен анықталады. Басқаша айтқанда, зайырлы қоғам құруда еуропалық үлгі әмбебап болып табылмайды.

Зерттеудің негізгі ғылыми нәтижелері:

– зайырлылық пен діндарлықтың мәні мен тарихи дамуы, сонымен бірге зайырлылықтың қалыптасуының саяси алғышарттары ашылған ұғымдардың тұжырымдамалық аппараты мен операциялды жүйесі анықталды;

– интегративті парадигмалық тәсілдердің қолданылуын негіздей отырып, зайырлылық пен діндарлықты зерттеудің әдіснамалық негіздері зерттелді;

– зайырлылық пен діндарлықтың даму процестеріне қазіргі саяси процестерге әсер ететін факторларды анықтауға бағытталған интегративті әдістерді қолдана отырып, зерттеу тәсілінің әдістемесі әзірленді және сыналды;

– Кеңестік кезеңде, сондай-ақ Алашорда бағдарламаларында зайырлылық пен діндарлықтың арақатынасының үлгілерін қарастыру ерекшеліктерін анықтауға компаративтік талдау қолданылды;

– діндарлықтың көріну дәрежесіне дәлелді талдау жасалып, қазақстандық қоғамда зайырлылық көрінісінің ерекшелігі анықталды;

– рухани келісім мен әлеуметтік консолидация жолындағы зайырлы және діни этика, киелі және зайырлы құндылықтар диалогына негізделген зайырлы

саясатты іске асыру нәтижелері және оның елдің әлеуметтік, мәдени және зияткерлік дамуына әсері айқындалды.

Ғылымның даму бағыттарына немесе мемлекеттік бағдарламаларға сәйкестігі. Зерттеу 2012 жылғы 14 желтоқсандағы «Қазақстан-2050» Стратегиясының: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты», 2017 жылғы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласының, Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Жолдауының негізгі ережелеріне, Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2021 жылғы 1 қыркүйектегі «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауы, Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы 1 қыркүйектегі «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Қазақстан халқына Жолдауы және өзге де нормативтік құжаттармен өзара байланысты.

Зерттеу нәтижелерін сынақтан өткізу және енгізу. Диссертация Абай атындағы ҚазҰПУ Саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасында талқыланды (№12 хаттама) және қорғауға ұсынылды. Диссертациялық жұмыстың негізгі ғылыми нәтижелері түрлі халықаралық ғылыми-теориялық және тәжірибелік конференцияларда, ғылыми журналдарда жарияланды. Диссертацияның негізгі идеялары 14 ғылыми жұмыста көрініс тапты, соның ішінде Scopus мәліметтер базасына кіретін «European Journal of Science and Theology», «Социологические исследования» атты халықаралық ғылыми басылымдарда – 2 мақала, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынатын ғылыми басылымдарда – 6 мақала, халықаралық конференциялар материалдары мен отандық және алыс шетелдер басылымдарында 7 ғылыми мақала жарық көрген.